

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 574(97)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.020>

Ж.С. Ерденбекова ^{1*}, З.Б. Мырзатаева ², Б. Мұратбекқызы ³

¹ Alikhan Bokeikhan University докторанты, Семей қ., Қазақстан Республикасы,

E-mail: jan.e73@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-0017-570X>

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет,
Айтылған тарих ғылыми лабораториясының жетекшісі, т.ғ.к.,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы,

E-mail: zabyra73@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2899-9007>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы,

Астана қ., Қазақстан Республикасы,

E-mail: bibimur64@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-4139-8316>

СЕМЕЙ СЕМИНАРИЯСЫ ЖӘНЕ АЛАШШЫЛ-ПЕДАГОГ ТҮЛЕКТЕР ТӘЖІРИБЕСІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ (1902–1920 жж.)

Аңдатпа

Қазақ жеріндегі патша әкімшілігінің білім беру саясаты ғасырлар бойы экономикалық және саяси бағытта жүргізілген экспансиямен қатар өрбіді. Соған сәйкес XX ғасырдың басында өмірге келген Семей мұғалімдер семинариясы өңірде жалпыимпериялық идеяны іске асыратын кәсіби мұғалімдер кадрын даярлауды мақсат етті. Алайда оны оқып шыққан қазақ жастары тек ұстаз емес, қоғам мәселелерін терең түсінетін, саяси-ағарту жұмыстарына даяр нағыз зиялы болып шықты. Мақалада алға қойылған мақсат – қазақ топырағында ашылған алғашқы орта білім ордасы – Семей мұғалімдер семинариясының қызметін, оның мақсаты мен міндетін анықтап, онда білім алған алашшыл-педагог буынның қызметі мен тағылымына талдау жасау, сонымен қатар олар жүріп өткен бұл тарихи тәжірибені бүгінгі жастарға сабақтастықта жеткізу.

Педагог қайраткерлердің семинариядағы (1903–1920) оқушылық кезеңі, одан кейінгі жылдардағы (1920–1930) алаш қозғалысына қатысты қызметі жаңа архивтік құжаттар негізімен талдауға алынды. Автор мақалада семинарияның бірқатар алашшыл-педагог түлектерінің қызметіне алғаш рет тарих ғылымы саласынан ғылыми-теориялық талдау жасайды.

Семинария түлектерінің күрескерлік қызметін көрсететін құжаттар жүз жыл құпия сақталған онекітомдық «Алашорда ісі» атты жинақта кездеседі. Бұл құжаттар бұрын-соңды ғылыми айналымға тартылмаған. Мақалада аталған құжаттар негізімен Қасымхан Бекенаевтың (1910–1914 жж. жылдардағы семинарияның түлегі; оның «Тарбағатай ісі» бойынша жүргізілген іс-құжаттары талдауға алынды), Биахмет Сәрсеновтің (1905–1909 жж. семин. оқыған), Жүсіпбек Аймауытовтың (1914–1919 жж. семин. оқыған), Мұхтар Әуезовтің (1915–1920 жж. семин. оқыған) жаңа тарихи портреті көрсетілді. Жаңа құжаттық деректер мақаланың жаңалығы мен құндылығын арттыра түсті. Есімдері аталған қайраткерлердің мұндай тәжірибелерін мектепке жеткізудің маңызы мен ерекшелігі жан-жақты көрсетілді.

Кілт сөздер: Семей мұғалімдер семинариясы, алашшыл-педагогтар, мектеп, сабақтастық, репрессия.

Ж.С. Ерденбекова^{1*}, З.Б. Мырзатаева², Б. Муратбеккызы³

¹Докторант Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан,
E-mail: jan.e73@mail.ru

²КазНПУ имени Абая, Руководитель научной лаборатории «Айтылган тарих»,
кандидат исторических наук, г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: zabyra73@mail.ru

³Старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Республика Казахстан,
E-mail: bibimur64@mail.ru

СЕМИПАЛАТИНСКАЯ СЕМИНАРИЯ И ПЕДАГОГ-АЛАШЕВЦЫ: ЗНАЧЕНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ОПЫТА ВЫПУСКНИКОВ В ШКОЛЕ (1902-1920-е гг.)

Аннотация

Образовательная политика царской администрации на казахских землях развивалась параллельно с экономической и политической экспансией, проводившейся на протяжении веков. В соответствии с этим Семипалатинская учительская семинария, открытая в начале XX века, ставила своей целью подготовку профессиональных учительских кадров, призванных реализовывать в регионе общеимперскую идею. Однако поступившая в нее казахская молодежь, получив образование, сформировалась как поколение патриотически настроенных граждан, способных отличать истину от заблуждения и осознавать интересы своей страны.

Цель статьи – определить особенности деятельности Семипалатинской учительской семинарии, одного из первых средних учебных заведений, открытых на казахской земле, раскрыть ее цели и задачи, проанализировать деятельность и педагогическое наследие поколения педагогов-алашевцев, обучавшихся в этом учебном заведении, а также показать значение передачи их исторического опыта современной молодежи в контексте преемственности.

На основе новых архивных документов проанализированы ученические годы педагогов-деятелей в семинарии в 1903-1920 гг., а также их последующая деятельность, связанная с движением Алаш, в 1920-1930-е гг. В статье впервые проводится научно-теоретический анализ деятельности ряда выпускников Семипалатинской учительской семинарии – педагогов-алашевцев.

Документы секретных фондов, представленные в двенадцатитомном сборнике «Дело Алашорды», изданном в последние годы, позволили раскрыть общественно-политическую деятельность выпускников семинарии, ранее не вводившуюся в научный оборот. В частности, в статье проанализированы материалы личного дела Касымхана Бекенаева, выпускника семинарии 1910-1914 гг., по «Тарбагатайскому делу». Кроме того, использованы документы, раскрывающие новые исторические портреты Биахмета Сарсенова, обучавшегося в семинарии в 1905-1909 гг., Жусупбека Аймауытова, обучавшегося в 1914-1919 гг., и Мухтара Ауэзова, обучавшегося в 1915-1920 гг. Новые документальные данные повышают научную новизну и ценность статьи. Также показаны значение и особенности изучения опыта названных деятелей в школьном обучении.

Ключевые слова: Семипалатинская учительская семинария, педагоги-алашевцы, школа, преемственность, репрессия.

Zh. Yerdenbekova ^{1*}, Z. Myrzatayeva ², B. Muratbekkyzy ³

¹PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan,
E-mail: jan.e73@mail.ru

²KazNPU named after Abai, Head of the scientific laboratory "Aitylgan Tarikh",
Candidate of Historical Sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan,
E-mail: zabyra73@mail.ru

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Senior lecturer, Astana, Kazakhstan
E-mail: bibimur64@mail.ru

SEMIPALATINSK SEMINARY AND ALASH-ORIENTED TEACHERS: THE IMPORTANCE OF TEACHING THE EXPERIENCE OF ITS GRADUATES AT SCHOOL (1902–1920s)

Abstract

The educational policy of the tsarist administration in the Kazakh lands developed in parallel with the economic and political expansion carried out over the centuries. In this regard, the Semipalatinsk Teachers' Seminary, established at the beginning of the twentieth century, aimed to train professional teaching staff in the region who would implement the general imperial idea. However, the Kazakh youth who entered the seminary, having received education, developed into patriotic citizens capable of distinguishing truth from falsehood and understanding the interests of their country.

The purpose of the article is to determine the nature of the activities of the Semipalatinsk Teachers' Seminary, one of the first secondary educational institutions opened on Kazakh soil, to identify its goals and objectives, to analyze the activities and pedagogical legacy of the generation of Alash-oriented teachers who studied there, and to show the importance of transmitting their historical experience to today's youth through continuity.

Based on new archival documents, the article analyzes the student years of these pedagogical figures at the seminary in 1903–1920, as well as their subsequent activities related to the Alash movement in the 1920s–1930s. For the first time, the article provides a scientific and theoretical analysis, from the perspective of historical science, of the activities of a number of Alash-oriented teacher-graduates of the Semipalatinsk Teachers' Seminary.

The documents from secret archival collections presented in the twelve-volume collection *The Alashorda Case*, published in recent years, made it possible to reveal the socio-political activities of seminary graduates that had not previously been introduced into scholarly circulation. In particular, the article analyzes the personal case materials of Kasymkhan Bekenayev, a graduate of the seminary in 1910–1914, related to the “Tarbagatai case.” In addition, the article uses documents that reveal new historical portraits of Biakhmet Sarsenov, who studied at the seminary in 1905–1909, Zhusupbek Aimautov, who studied there in 1914–1919, and Mukhtar Auezov, who studied there in 1915–1920. The new documentary evidence increases the scientific novelty and value of the article. The article also demonstrates the importance and specific features of teaching the experience of the above-mentioned figures at school.

Keywords: Semipalatinsk Teachers' Seminary, Alash-oriented teachers, school, continuity, repression.

Кіріспе. Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынов «Мектептің жаны – мұғалім» деп баса көрсеткендей жас ұрпақты тәрбиелеуде заманға сай педагог кадрын даярлау – қашан да өзекті іс. Соған сәйкес елімізде педагог кадрларының жаңа толқынына қойылатын негізгі талап, ол – ғылым мен

білімді қатар алып жүруге баулу. Соған сәйкес Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Білім келешегі: адал азамат, кәсіби маман» тақырыбындағы тамыз конференциясының пленарлық отырысында «Мектеп – білім мен тәлім-тәрбиенің киелі ордасы. Ұлы Абай «Адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ» деген. Өскелең ұрпақты білімпаздыққа баулу қаншалықты маңызды болса, оларға дұрыс жол көрсету, бағдар беру де соншалықты маңызды. Біз жастардың адал әрі еңбекқор болып өсуіне ерекше мән беруіміз қажет. Ұл-қыздарымыз жақсы мен жаманның, ақ пен қараның арасын ажырата білуі керек» [1], – деген пікірін білдірді. Олай болса, жастарды отаншылдыққа тәрбиелеудің негізі өзегі – ұлтымыздың алғашқы педагог кадрлары – алаш қозғалысы қайраткерлерінің тағылымы болса керек. XX ғасырдың бірінші жартысы кезеңіндегі өз заманының озық педагог жастары – Семей мұғалімдер семинариясының түлектері – Барлыбаев Ахметолланың, Зейінов Әбікейдің, Нұркеев Тәуекелдің, Бекенаев Қасымханның, Мұқтар Әуезовтің, Жүсіпбек Аймауытовтың, сол семинарияның ұстаздары Нұрғали Құлжановтың, Нәзипа Құлжанованың және т.б. бірқатар азаматтардың білім жолындағы құштарлығы, отанға қызметі, ұлттық ұстанымы бүгінгі жастарға зор өнеге болмақ. «Педагог – ұлттың жаңа сапасын қалыптастыру үдерісіндегі ең маңызды буын. Сондықтан білім беру жүйесін жоғары білікті мамандармен толық қамтамасыз ету өте маңызды. Алайда қазір мектептерімізде мамандар тапшы. Бүгінде елімізде 5 мың педагог жетіспейді» [1], – деген мемлекет басшысының педагог даярлау саласына ерекше ден қойып, дабыл қағуы тегін емес.

Материалдар мен әдістер. Семей мұғалімдер семинариясы тақырыбына алғаш рет оқырман назарына ұсынылған салмақты еңбек – «Алаштың тұңғыш білім ордасы» [2] атты кітап. Кітапта тарихы терең М.Әуезов атындағы педагогикалық колледждің XIX ғасырдан бастап жүріп өткен кезеңдеріне қатысты архивтік құжаттар, ғылыми мақалалар, фотомәліметтер берілген. Әсіресе кітапта семинариядан түлеп ұшқан оның қазақ шәкірттері (кейін алаш қозғалысына қатысқан) туралы жаңа да, тың деректік құжаттар қамтылады. Даярланған еңбек отандық тарихнамаға қосылған сүбелі еңбек деп білеміз.

Омбы және Семей мұғалімдер семинарияларын бітірген қазақ түлектері проф. Т.Далаеваның зерттеулерінен [3] де орын алған. Автор Омбы және Семей семинарияларының қызметі, оның оқытушылары туралы салмақты тұжырымдар мен ғылыми талдау жасай келе, бітіруші қазақ жастарының ортасынан ірі саяси және мәдени қайраткерлердің, алаш қайраткерлерінің шыққанын баса көрсетеді. Жалпы, қазақ жерінің өзге де аймақтарынан ашылған мұғалімдер семинарияларының тарихы отан тарихнамасында бірқатар авторлар еңбектерінде қарастырылған. Мысалы, А.Қ. Садыкова Жетісу және Сырдария облыстары бойынша «Кәсіби педагогикалық білім беру оқу орындары жөнінде (XIX ғ. II ж. – 1917 ж.)» [4] тақырыбында тарих ғылымы саласынан докторлық диссертация қорғады.

Сонымен қатар семинария тарихы ресейлік авторлар А.П. Герасимова [5] Қазақстандағы педагог кадрларын даярлау ісі мәселесін педагогика ғылымы аясында қарастырады. 1902–1920 жылдар аралығындағы Батыс Сібір өлкесі бойынша педагог кадрларын даярлау тарихы С.А. Кочуринаның [6] кандидаттық диссертациясында жан-жақты көрсетілсе, М.П. Войтеховская [7], О.В. Петрова [8] аталған тақырыпты жаңа фактілік материалдар негізінде көрсетеді. Сондай-ақ, халыққа білім беру ісі Дала генерал-губернаторлығы мен Түркістан өлкесі аумағында едәуір кең масштабта М.В. Рыгалованың [9] ғылыми мақаласынан көрініс тапқан. Алайда жоғарыда аталған авторлар Семей мұғалімдер семинариясының алаштық педагог түлектері мәселесіне тоқталмайды. Бұл еңбектерден біз Семей семинариясы оқу орнының оқытушылары, олардың қызметі туралы құнды мәліметтер кездестіре аламыз.

Сонымен қатар, әсіресе, түрлі жылдарда даярланған Семей облысының адрес-календарларынан, шолу кітаптарынан едәуір маңызды мәліметтер алуға болады. Жыл сайынғы өңірдің мәдени, экономикалық өзгерістері статистикалық мәліметтермен көрсетілген бұл семинария қызметін жан-жақты тануға мүмкіндік береді.

Көріп отырғанымыздай Семей мұғалімдер семинариясын тәмамдаған, болашақ алашшыл азаматтардың педагогикалық, қоғамдық-саяси қызметіне арналған еңбектер бүгінге дейін жоқтың қасы деуге болады.

Қазақстан республикасының орталық мемлекеттік архивінің Семей мұғалімдер семинариясы аталатын № 503 қорда 1902 жылдан 1920 жылға дейінгі қызметін қамтитын отыз төрт құжат тіркелген, атап айтсақ: семинарияда түрлі жылдардағы білім алушылардың сабақ үлгерімі туралы тізімдемелер [10], оқу орнының жыл сайынғы есеп материалдары [11], педагогикалық кеңес хаттамалары [12] ж.б. құжаттар. Педагогикалық кеңестерде білім сапасын көтеру мәселесімен қатар, ондағы оқушылардың денсаулығы, тәртібі, үлгерімі туралы мәселелер қатаң күн тәртібіне қойылып, ол шешімін тауып отырғаны байқалады. Семинария кітапханалары жылда жаңа кітаптармен, музыка, гимнастика ж.б. сабақтарына қатысты құрал-жабдықтармен де толықтырылып отырған. Сондай-ақ ғимараттарды жөндеу жұмыстары, оны қыста жылыту ж.б. мәселелер қызу талдауға алынған. Бұл құжаттар негізінде семинарияның педагогикалық бағыттағы қызметі мен оның оқытушылары, оқушылары жөнінде ғана емес, сонымен қатар еліміздің қосимпериялық аумалы-төкпелі заман арнасындағы саяси өмірінен де хабар алуға мүмкіндік бар. Тағы да ескеретін дүние ол, семинариядағы шығыс, кіріс және ішкі құжаттарының кәсіби деңгейде рәсімделгенін, оның архивте сақтау мәдениетінің озық үлгілерін көре аламыз. 124 жыл бұрынғы семинария түлектерінің – кейін олар алаш қозғалысына қызмет еткен ірі тұлғалардың оқу жылдарындағы өмірінің ізін көреміз, мысалы сабақ үлгерімдері, қайраткерлердің өтініш хаттары, түлектік куәлік құжаттарының көшірмелері ж.б. сол қалпында сақталған.

2020 жылғы 24 қарашада республика президентінің Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі жарлығымен құрылған мемлекеттік комиссия (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 10 қарашадағы № 748 Қаулысы негізінде) жүз жыл жасырын жатқан жазықсыз жапа шеккендердің құжаттарын жарыққа шығарды. Бұрын-соңды қолжетімсіз болған құжаттар арасынан Семей мұғалімдер семинариясын бітірген, кейін Алаш қозғалысына қатысып, еліне қызмет еткен тұлғалар жөнінде жаңа тың деректер табылды. Сондай деректер қатарынан Жүсіпбек Аймауытовтың төте жазумен жазылған «Тез өлмен» өлең шумақтарын атауға болады [13, 19], сондай-ақ Шығыс Қазақстандағы советтік реформаларға қарсы бас көтерген 92 азаматтың істі болып сотқа тартылған («Тарбағатай ісі») [14], оның арты тағдырлары аянышты аяқталған азаматтардың құжаттары да ғылыми айналымға алғаш рет тартылды. 1910–1914 оқу жылдарының түлегі Қасымхан Бекенаевтың осы істі болған азаматтардың қатарынан еді. Алаштық қайраткер М.Әуезовтың да Алаш үстінен жүргізілген екінші сот процесі құжаттары [15] алғаш рет жүйелі түрде рәсімделіп оқырманға жол тартты. Мақаланы даярлауда тағы басқа да осы сияқты көптеген жаңа құжаттық деректер семинарияның алашшыл түлектерінің тағдырын, ұстанымын кеңінен тануға мүмкіндік берді.

Мәселені зерттеуде тарихи пәнаралық әдістер, күнделіктілік, әлеуметтік бағыт құралдары (микротарих, күнделіктілік) және тарихи-салыстырмалылық, тарихи-жүйелілік сияқты әдістер пайдаланылды. Сонымен қатар қазіргі таңда мектепте алаш қайраткерлерінің жүріп өткен жолын жастарға жеткізу өзектілікке айналууда. Жаңадан ғылыми айналымға енген құпия қор құжаттары бойынша метепте оқыту әдістерін күшейту – қоғамда жастардың тарихи санасын қалыптастыра-ры анық. Сондықтан мақалада Қазақстан тарихын оқытуда деректік материалдар негізінде оқыту әдісі көрсетіледі.

Нәтижелер мен талқылау. Мектепте білім алушы жастарға патшалық Ресей империясының білім беру саясатын түсіндіруде ең алдымен оның түпкі мақсаты мен міндетін анықтап көрсеткен жөн. Ғасырларға созылған рухани экспансия саяси және экономикалық бағытпен қатар жүрген-тін. Оны төменде қысқаша мынадай кезеңдерге бөлу арқылы сипаттауға болады:

Бірінші кезең. XVIII-XIX ғ. бірінші жартысында мемлекеттік қазынаны жергілікті тұрғын-дарды тонау есебінен іске асыруды мақсат еткен әкімшілік ең алдымен аудармашы маман даярлауды қажет етті, сонымен қатар өңірден жаңа шикізат көздерін іздеп тауып, оны игеру

үшін әкімшілікке қазақ ортасынан империяға қызмет ететін шенеунік даярлау қажеттілігі артты, сондықтан орыс училищелері ашылды да, оған қазақ балалары тартылды [16].

Екінші кезең. XIX ғ. бірінші жартысы мен XIX ғ. соңында қазақ жерінде орыстық басқарма органдарының мықтап тұрып орнығуына байланысты, ендігі таңда халық ағарту ісіне жаңа талаптар қойыла бастады. Сонымен қатар рухани экспансияның екінші бағыты діни отарлаумен ұштасты. Мысалы, 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы Жарғыда»: «Қырғыз-қайсақтардың сенімі бүгінгі күнге дейін мұсылмандықтан гөрі пұтқа табынушылық болғандықтан, олардың көпшілігін христиан дініне оңай өткізуге үміт бар» [17], – делінді. Міне сөйтіп халықты орыстандыруға қарқынды түрде күш салына бастады [18]. Бұған қатысты зерттеуші Ю. А. Лысенко [19] да өз пікірін білдіреді, яғни христиан дініне мәжбірлеусіз енгізудің көзделгенін және мұны шіркеу жанынан ашылған мектептердің іске асыруы тиіс болғанын баяндайды.

Үшінші кезең. XIX ғ.с. – XX ғ.б. қазақ жеріне орыс шаруалары жаппай қоныс аударды, яғни әкімшілік шаруашылық тұрғыдан жерді иелену ісін қарқынды түрде іске асыра бастаған бұл кезеңде жергілікті тұрғындарды жалпыимпериялық «мәдениетке» тарту көзделінді, осы өңірден педагог кадрларын даярлау – педагогикалық училищелер мен семинариялар желісін қаптата ашу ісі жолға қойылды. Жалпыимперлік ортақ тілде сөйлейтін, империялық идеяны насихаттайтын органы қалыптастыру ісі патшалықтың назарынан еш түскен емес. Керісінше, осы рухани экспансияға қазына қомақты қаржы бөлумен болды. Міне осындай мақсатпен 1885 ж. шілдеде Батыс Сібір оқу округі құрылады. Оқу округі құрамына XX ғ. басында Тобыл және Томбы губерниялары, Ақмола және Семей облыстары енгізіледі...

Батыс Сібір оқу округіне қарасты Семей мұғалімдер семинариясы (ресми шешім 1902 жылы желтоқсанда қабылданды) 1903 жылдың 20 сентябрінде салтанатты түрде ашылып, жиын законоучительдің молебствия (құдайға құлшылық ету) рәсімімен басталады, содан соң семинария директоры оқуға түсушілерге оқытушылармен сәлемдесу, семинарияда қалай жүріп-тұру қажет екенін ескертті, сонымен қатар жастарды оқуға түсуімен құттықтап, нәтижелі тәмамдап шығуларына тілек білдірді [2, 16]. Осы жерде қазақ топырағында алғашқы Абай университеті жоғары оқу орнының ашылуында сөз сөйлеген ұлт ұстазы – А.Байтұрсыновтың да жастарға айтқаны еске түседі, ол білім мен ғылымның қазақ елінің тағдырында алатын орны жөнінде, яғни, ұлтты басқа жұртқа тәуелділіктен құтқаратын, оны басқа мәдениеттермен тең ете алатын жалғыз жол ол – мәдениет, білім мен ғылым жолы, жаңа техника мен технологияны игеру арқылы ғана ұлт өз жерінің байлығы мен берекесін қажетіне жарата алады деген пікірін білдірді. Ғасырлар бойғы езгіден ендігі таңда тек қана *ағартушылық* күрес жолымен құтылуға болатынын айтып, білімге шақырды, алғашқы университетті жаңадан отырғызылатын көшеттің орнына теңеді [20]. Біз келтірген бұл параллельдер арқылы білім жолының қай жақ болмасын және қашан да болмасын аса маңызды және зор құндылық болып табылатынына көз жеткізе аламыз. Ағартушы қайраткер А.Байтұрсыновтың бұл сөздері бүгінгі таңда да өзектілігін жоймаған. Оған қазіргі педагог кадрларын даярлауды жетілдіру шараларының мемлекеттік тұрғыдан қойылуы дәлел бола алады.

Семей мұғалімдер семинариясының ғимараты орналасқан жер қаладан біршама қашық жерде болды. Бұл жөнінде архив құжаттарында: «семинарияның қала орталығынан қашық орналасуы семинарияның қаламен және оның түрлі мекемелерімен қарым-қатынасын қатты қиын-датты, осындай қолайсыздықтар бірнеше рет айтылды, телефон орнату шұғыл қажет» [21, 24], – делінетін архив құжатындағы мәліметтер, «Мұғалімдер семинариясы Семейдің теріскей тұсын-да, қаланың даламен шектелетін қиыр шетінде орналасқан. Көшесі де сол себепті «Степная» аталған. Семинария үйі сол күннің өзінде қаладағы ең еңселі, іші-сырты ою-өрнектермен безендірілген, тіпті, қақпа, шатыржиектеріне дейін неше түрлі нақыштармен көркемделген...» [2, 234] деп суреттеген жазушы Медеу Сәрсекенің көрсетуімен дәл келетін еді, яғни семинария шынында қала шетінен бой көтерген болса керек.

Семинарияда физика, жаратылыстану, тарих пәндері оқытылды, сонымен қатар оқушының эстетикалық талғамының қалыптасуына ықпалы зор, музыка, гимнастика, қол еңбегі сияқты

сабақтар да жүргізілді. Оқу процесіне қажет барлық әдістемелік құрал-жабдықтар болды, мысалы семинария жанындағы кітапхана жыл сайын жаңартылып отырды: 1903 жылғы есеп материал-дарында кітапханадағы кітап қорының құны 2740 сом 39 тиынды [2, 47] құраса, 1917 жылы оның көлемі 11107 сом 28 тиынға [21] өскен. Кітапхана Луи Пьердің «Английский реформатор логики XIX в.», К.Ц. Ушинскийдің «Педагогическая сочинения», Спенсердің «Воспитание умственное, право и физическое», Белаевтың «Литературная хрестоматия», Бердяевтің «Философия свободы», Белинскийдің шығармалары, Тургеневтің шығармалары [22, 13-20] ж.б. көптеген тамаша философ, әдебиетші, психолог ғалымдардың кітаптарымен қамтылды. Ал музыка кабинеттерінде рояль, балалайка, флейта, кларнет, виолончель, мандолин, скрипка ж.б. аспаптар болды, сол сияқты қолөнер шеберханалары да қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыздандырылды. Мұндай жағдай білім алушылардың жан-жақты қалыптасуына, ой-өрісінің кеңінен дамуына ықпал етті.

Семинарияда білім алушыларға стипендия да тағайындалды, 1916 жылдың қорытынды есебі – стипендия көлемінің семинарияның ашылуынан бері қарай өткен он үш жыл ішінде 120 сомнан 180 сомға дейін өскенін көрсетеді [23]. Семинарияны қаржыландыру мемлекеттік қазына есебінен қамтамасыздандырылды, сонымен қатар жергілікті, қалалық немесе қоғамдық қаржы есебінен де стипендия төленіп тұрған [2, 17].

Семинарияның алғашқы (1903 ж.) оқытушылар құрамы 7 адамнан тұрды. Олар: директор А.Белый, құқық мұғалімі ол әрі, діни қызметкер – О.А. Балашев, 2 тәлімгер – И.Скорковский және И.Преображенский, ән сабағының мұғалімі – Н.В. Чулков, гимнастика сабағынан – Л.И. Рутилевский және өнерден – Н.Давыдов болса, 1916 жылғы есеп материалы негізінде оқытушылар құрамының онға жеткенін көреміз. Олар: 1. М.Н. Березников директор, стат кеңесші; 2. Б.И. Герасимов діни қызметкер; 3. И.П. Никитин тарих және география тәлімгері, стат кеңесшісі; 4. С.Н. Степанов физика және жаратылыстану тәлімгері, стат кеңесшісі; 5. Н.М. Харченко математика тәлімгері, стат кеңесшісі; 6. Н.Қ. Құлжанов коллеж хатшысы, қазақ тілі оқытушысы; 7. П.Г. Сарычев шені жоқ (не имеющий чина), ән сабағының оқытушысы; 8. П.С. Котлов шені жоқ (не имеющий чина), қол еңбегі сабағының оқытушысы, ол әрі бастауыш училищесінің мұғалімі; 9. И.Ф. Ламшаков шені жоқ (не имеющий чина), бастауыш училищесінің мұғалімі; 10. И.В. Гурбанов стат кеңесшісі; (И.М. Ложник – семинарияның құрметті қамқоршысы 2-гильдия көпесі және В.И. Попов – семинарияның дәрігері) [2, 29].

Көріп отырғанымыздай семинария оқытушыларының басым көпшілігінің стат кеңесшісі деген сол уақыттағы Ресей империясындағы 5-деңгейлі (ранг) азаматтық шені бар, ұзақ уақыт білім беру саласында жұмыс істеген тәжірибелі кәсіби маман иелері еді. Сондықтан олардың семинария тәрбиеленушілеріне қоятын талаптары да жоғары болды... Емтиханның сүрінген оқушылардың стипендиялары тоқтатылған, емтиханды қайта тапсырып, одан сәтті өткенде ғана оларға (стипендия) қайта тағайындалған. Мысалы, семинария директорына жолданған әкімшіліктің (1911 ж. 5 қыркүйектегі) бір хатында: «Прошу Ваше высочайшее, незамедлительно сообщить мне выдержал ли переэкзаменовку и переведены ли в следующий класс стипендианты Бабин, Бекенаев и Ньюзюлько» [24], – делінген мәліметті кездестіруге болады. Бұл хатқа жауап ретінде 1911 ж. 21 қыркүйекте Қасымхан Бекенаевтың келесі курсқа сәтті өтіп, стипендиясын сақтап қалғанын көреміз [24, 63–64].

Қасымхан Бекенаев – семинарияның 1910–1914 жж. түлегі. Зайсан уезі Нарын болысында туған. 1910 жылы Көкпектінің 2 сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқыған. Ол – алаш қозғалысына белсене қатысқан қайраткер тұлға. Соңғы жылдардағы жарық көрген жүзжылдық құпия құжаттарда оның бүгінге дейін белгісіз болып келген қайраткерлік қызметі көрсетіледі...

Қасымхан Бекенаевтың оқуға қабылдануына қатысты табылған мынадай бір маңызды құжатқа назар аударайық. Ол – 1920 жылдары Халық ағарту комиссары А. Байтұрсынұлының шақыруымен білім саласына ауысып, комиссариат алқасының мүшесі, әлеуметтік тәрбие бөлімінің басшысы, мектеп істері бөлімінің меңгерушісі секілді сол уақыттың жауапты қызметтерін абыроймен атқарған, Семей семинариясының 1905-1909 оқу жылдарындағы түлегі *Бидахмет*

Сәрсенұлының хаты еді. Хат мынадай мазмұнда жазылған: «Глубокоуважаемый Николай Михайлович! Примите от меня пожелание всего наилучшего! Смею обратиться к Вам, на правах бывшего ученика, с покорнейшего просьбою не отказать в содействии подателю сего письма моему брату Касымхану Бекенаеву. Он окончил Кокпектинскую 2-х классную училище и желает продолжать свое образование в Семинарии. Если ему не будет назначена земская стипендия, то я уверен Вас, Николай Михайлович посодействуете ему в назначении казенной стипендии.

У Бекенаева нет в городе никого из знакомых, так что мы рассчитываем, Николай Михайлович, на ваше содействие.

Остаюсь в надежде с почтением ученика ваше Бий-Ахмед Сарсенев. 1910 г. 1 августа» [21]. Небәрі 25 жастағы азаматтың өзі білім алған оқу орнындағы ұстазымен теңдей қарым-қатынас жасап, өтініш білдіруге алуы, өзінен кейінгі буынға қамқорлық көрсете алуы Биахмет Сәрсеновтың тұлғалық қасиетін көрсетеді. Б.Сәрсеновтың білім үлгерімі туралы құжаттар семинарияның қаншалықты талапшыл болса да, көп оқушылардан әлдеқайда озық оқығанын байқатады. 1905 жылғы табельде тарих, география сабақтарынан «үздік», ал арифметика, алгебра, геометрия, физика, жаратылыстану сабақтарынан «жақсы» [2, 53] деген бағалар алғаны көрсетілген.

Ағасының мұндай қамқорлығын ақтап шыққан Қасымхан Бекенаев семинарияны толыққанды оқып, педагог мамандығын алып шыққан. Қ. Бекенаевтың семинарияны тәмамдауы туралы куәлік құжатында: «Семей семинария кеңесінің атынан мұғалімдер семинариясы туралы ереженің негізінде 4 жылдық оқу курсы бітірген Бекенаев Қасымханға өзінің өте жақсы тәртібімен келесі жетістіктері туралы куәлік берілді» [25] – делініп, төмендегідей мәліметтер көрсетілген: Құдай Заңы сабағын – «оқыған жоқ»; педагогика, орыс және славян-шіркеу тілдерін, математика (арифметика, геометрия, алгебра, және жер өлшеу), тарих, география, физика, жаратылыстану сабақтарынан – «қанағаттанарлық»; қазақ тілінен – «жақсы»; көркем жазу, сурет және сызу, ән сабақтарынан – «қанағаттанарлық»; практикалық сабақтардан – «қанағаттанарлық» деген бағалар қойылған. Куәлікте мұнымен қоса оның гимнастика бойынша, қол еңбегінен білім алғаны қоса жазылған [25, 29].

Сонымен гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары бойынша, сондай-ақ өнер, еңбек сынды эстетикалық талғамды қалыптастырушы пәндерден терең білім алған тұлғалар нағыз кәсіби педагог болып шықты. Олар жай ғана ұстаз емес, қоғам мәселелерін терең түсінетін, белсенді саяси-ағарту жұмыстарына даяр нағыз зиялылар қатарын құрды. Бұл тұрғыда біз патшалықтың қиянатшыл саясатын көріп өскен қазақ семинаристтерін айтқан болар едік. Мысалы, семинарист Қасымхан Бекенаевты атаған болар едік. Бүгінде Қ. Бекенаевтың есімі, оның саяси қайраткерлік қызметі қоғамға жете таныс емес. Осы тұста біз 1921-1931 жылдар бойы ОГПУ жүргізген «Жігіт» операциясы туралы, яғни Қазақстанның барлық өңірлері сияқты советтік реформалардан жапа шеккен Шығыс Қазақстандағы алаш ұлт-азаттық күресінің қатысушысы, семинария түлегі – Қасымхан Бекенаевтың осы істе алатын орны жөнінде қысқаша тоқталғанды жөн көрдік. Қазақ азаттық қозғалысына белсенді атсалысқан алаш офицері Қасымхан Жақыпұлының ісіне қатысты берілген құжаттық материалдар саяси белсенділік танытқан әрбір қазақ азаматының советтік құпия, полицияның жіті назарында болғанын байқатады.

Қ. Бекенаевтың 1921 ж. 12 тамыздағы жеке парағында (личный листок) оның 1891 жылы туылғаны, Зайсан уезінің Нарын болысында дүниеге келгені, ұсталған уақытта халық ағарту бөлімінің меңгерушісі екендігі көрсетілген. Оның отбасы жөнінде әкесі – Жақып Бекенаев 66 жаста, ағасы Жүніс 50 жаста, немере інісі Нәби 4 жаста, Чултай 13 жаста, Ғайли 8-де, апайы 30-да делінеді. Анкетадағы білімі деген позицияда Қ.Бекенаевтың Семей мұғалімдер семинариясын бітіргендігі және мамандығы – мұғалім деп жазылған.

Ал Қ. Бекенаевтың ОГПУ қызметкерінің «Қазақ ұлттық-діни қозғалысының көрнекті қайраткер анкетасы» деп басталатын 1923 ж. 4 желтоқсанда толтырылған құжатында оның мекен-жайы: Зайсан қ., Садовая көшесі, № 21 үй; жеке мүлігі жоқ; отбасы жағдайы –

үйленбеген; мамандығы – мұғалім; ел ішінде беделді, интеллигент қатарынан; шетелмен байланысы – 1920 ж. совет үкіметінен қашып Қытайда жүрген деген де мәліметтер көрсетілген. Сонымен қатар аталған құжатта 1919 ж. 25 қарашасынан Зайсан қаласында Алаш орданың өкілі, 1917-1918 жж. Жар ауылдық училищесінде мұғалімдік қызмет еткендігі жазылған. ОГПУ-дың Қ.Бекенаевқа қатысты материалдары ішінен оның түр сипатына да анықтама бергенін көре аламыз: «бойы орташадан төмен; жүзі дөңгелек, қара бозғылт (смугло бледное); қасы қара; ерні әдеттегідей; көздері қара, әлсіз қиғаш қабак; мұрты кішкентай қара; түрі зиялы қазақ; аяғы қарапайым, дене бітімі мығым, яғни бойына пропорционалды; маңдайы кең; мұрны сәл жазыңқы; шашының түсі қара; құлағы кәдімгідей; сақалы жоқ; жүрісі кәдімгідей; ерекше белгілері жоқ; қолы кәдімгідей» [14, 184]. Жоғарыда айтқанымыздай іздеріне ұзақ түсіп анду жұмысы жүргізілген ОГПУ-дың бұл ісі «Жігіт» операциясы аталды. «Жігіт операциясы» басым түрде Шығыс Қазақстанның Тарбағатай өңірін қамтып шамамен 1921–1931 жж. аралығында жүргізілді. Бұл операция бойынша Тарбағатай ауданында контрреволюциялық ұлтшылдар алашордалық ұйымын құрып, советтік құрылысқа қарсы әрекеттер жасады деген айыптаумен жүзден астам аудан тұрғындары жауапқа тартылған. 1932 ж. 9 маусымда Қазақстандағы ПП ОГПУ жанындағы үштік қылмыс кодексінің 58/11 бабына сәйкес қамауға алынған 92 адамның біреуін (Жалаушинов Рақым) он жылға концлагерге, екуін (Ақжанов Дален, Қалқаев Құрманғали) сегіз жылға концлагерге, жиырма үшін концлагерге бес жылға, тағы бір жиырма үшін концлагерге (оның ішінде Қасымхан Бекенаев та бар) үш жылға, келесі он тоғызын екі жылға концлагерге, тағы бір тоғызын бір жылға концлагерге жабу туралы, қалған онын Қазақстан аумағынан, түрлі мерзімге жер аудару туралы шешімін жариялайды [26]...

Семинарияның жарқын түлектерінің бірі Жүсіпбек Аймауытовтың ондағы өмір жылдары көптеген авторлардың зерттеулеріне арқау болған. Бұл тұрғыда ф.ғ.к. Ш. Жанаева көлемді ғылыми мақала арнаған, автор онда Ж.Аймауытовтың әдеби-творчестволық еңбегінің семинария қабырғасында басталып, шындалғанын жазады. Архив құжаттарына сүйене отырып көрнекті жазушының семинариядағы оқу үлгерімі, замана арнасындағы аумалы-төкпелі өмірдің (1916-1917 жж.) Ж. Аймауытовтың да отбасына, әлеуметтік жағдайына ықпалы болғанын жан-жақты талдап көрсетеді.

Сондай-ақ, көрнекті жазушының өмірі мен қызметі т.ғ.к. Т. Каленованың «Жүсіпбек Аймауытов: қайраткерлігі, ағартушылығы, саяси көзқарасы» [22, 27] атты монографиялық зерттеуінде жан-жақты талдауға алынған.

Ж. Аймауытов оқыған 1914–1919 жылдар аралығы саяси тұрақсыз ең ауыр жылдарға сәйкес келді. Оның әсіресе архивте сақталған: «один брат взят на полевые работы, другой по болезни оставлен; в семье 8 человек, отец старик 80 лет, мать тоже; состояние родителей самое скудное; кроме меня нет годного к работе человека, помощь моя тем более нужна, что наступает время полевых передвижек» [22, 11], – деген мазмұндағы хаты елдің заман арнасындағы барлық мұң-мұқтажын көрсетіп тұр. Сол сияқты бұл жылдардағы ауыр өмір оның семинарист замандастарының да директорға жазған өтініштерінде айтылады, яғни, бірі отбасынан ер азаматтарды әскерге әкетілгенін жазса, ал енді бірі үй іші адамдарының денсаулықтарының жарамсыз екенін көрсеткен [22, 11]. Осы мазмұнда 72 оқушыдан өтініш түскен.

Қорытынды. Сонымен біз мақалада семинарияның қызметі және жоғарыда аталған бір-қатар алашшыл педагог түлектері жөнінде тоқталдық. Мектепте Қазақстан тарихы бағдарламасына енгізілмеген семинарист, «Тарбағатай ісі» бойынша айыпталған алаштық офицер Қасымхан Бекенаев, мемлекет қайраткері алашшыл Биәхмет Сәрсенов ж.б. да көптеген тұлғалардың жүріп өткен жолын жастарға жеткізудің маңызы зор. Сондай-ақ, Мұқтар Әуезовтің алаш сот ісіне қатысы болғанын, Жүсіпбек Аймауытовтың бүгінде көпшілікке белгілі «Тез өлмен» өлеңінің тарихын және де басқа көптеген алашшыл педагог түлектердің қайраткерлік қызметі мектепте архив құжаттары негізімен оқытылғаны дұрыс болмақ. Бұл өскелең ұрпақтың тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Яғни, құжаттық деректерді ҚР Президенті Қ.-Ж.

Кемелұлы Тоқаевтың атап көрсеткеніндей жастардың «жақсы мен жаманның, ақ пен қараның арасын ажырата біліп» өсуіне үйрететін тағылымы мол мұралар деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Білім келешегі: адал азамат, кәсіби маман» тақырыбындағы тамыз конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі. [<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-bilim-keleshegi-adal-azamat-kasibi-maman-takyrybyndagy-tamyz-konferenciya-synyn-plenarlyk-otyrysynda-soylegen-sozi-1571340/>] Қаралған күні: 4.05.2026 ж.

2. Алаштың тұңғыш білім ордасы – Семей: М.О. Әуезов атындағы педагогикалық колледж, 2024. / Бас редактор: Шағанкүл Алдамжарқызы Жанаева. – 504 б.

3. Далаева Т.Т. Казахи-выпускники Омской и Семипалатинской учительских семинарий (конец XIX – начало XX в.). // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2025. – №3. – 48-64. [<https://doi.org/10.26577/JH202511835>]

4. Садыкова А.К. «Кәсіби педагогикалық білім беру оқу орындарының тарихы (XIX ғасырдың екінші жартысы- 1917 жылдардағы Жетісу және Сырдария облыстарының мысалында). 6D011400-Тарих маманд. филос.докторы (PhD) дәр.алу үшін дайынд. дисс.

5. Герасимова А.П. (1950) Из истории педагогического образования в Казахстане (1872–1917 гг.): автореф. дисс.канд. пед. наук. – Москва.16 с.

6. Кочурина С.А. Учительские институты Западно Сибири и их роль в подготовке педагогических кадров (1902–1920) Автореф.на сосиск.уч.ст.к.и.н. Томск 2005.

7. Войтеховская М.П. Подготовка учительских кадров для начальных училищ в Западно Сибирском учебном округе. [<https://cyberleninka.ru/article/n/podgotovka-uchitelskih-kadrov-dlya-nachalnyh-uchilishch-v-zapadno-sibirskom-uchebnom-okruge> Қаралған күні]: 4.05.2026 ж.

8. Петрова О.В. Формирование сети учительских семинарий в Западно-Сибирском учебном округе в конце XIX-начале XX века. // Вестник ТГПУ. 2009. Выпуск 12.

9. Рыгалова М.В. (Подготовка учительских кадров на территории Степного края и Туркестанского генерал-губернаторства в конце XIX – начале XX вв. [[chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2\(29\)/553.pdf](https://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2(29)/553.pdf)]. Қаралған күні: 4.05.2026 ж.

10. ҚРОМА. 503-қор, 1-тізім, 1-іс (1903 ж.), 10-іс (1909 ж.), 1-іс (1903 ж.)

11. ҚРОМА. 503-қор, 1-тізім, 7-іс (1906 ж.), 8-іс (1906 ж.), 9-іс (1907 ж.), 14-іс (1911 ж.), 24-іс (1915 ж.), 28-іс (1916 ж.).

12. ҚРОМА. 503-қор, 1-тізім, 3-іс (1904 ж.), 12-іс (1910 ж.), 18-іс (1912 ж.), 19-іс (1912/13 ж.), 21-іс (1913 ж.), 29-іс (1916 ж.), 30-іс (1916 ж.)

13. Аймауытұлы Ж. «Тез өлмен». // Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 6-том. «Алашорда үкіметі мүшелері мен осы ұстанымдағы тұлғаларды жою шаралары. 1933-1938 жж.» /Құраст.: М.Қойгелдиев, Х.Әбжанов, Г.Нұрымбетова, З.Мырзатаева, Ж.Өзбеков. Алматы: «Кітап», 2023. - 504 б.; ҚР ПА. 352 қ. 1-т. (Қарағанды обл.). 1093-іс. 2-т. 522-523 пп. (араб графикасынан аударма).

14. №5763 Тергеу ісі. Тарбағатай ұлтшылдарының (Алашордалық ұйымы). «Жігіт» операциясы. Следственные материалы на Бекенаева Касымхана. // Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 4-том. «№2370 М.Тынышбайұлы, М. Мурзин, Р. Урдабаев және басқаларды айыптау ісі. 1930–1932 жж. /Құраст.: М.Қойгелдиев, Қ. Әлімгазинов, З. Мырзатаева, Е. Чиликова. Алматы: «Кітап пресс», 2023. – 448 б.;

15. «Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикован-ного ОГПУ». В двух томах – Алматы: ТОО «Издательство ЛЕМ», 2022, 2023. Том первый: «Торгай ісі. 1922–1926 жж. № 78754 тергеу ісі. 1927–1930 жж. Торгайское дело. 1922–1926 гг. Следственное дело № 78754. 1927–1930 гг. Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. – 984 с.; Том второй: «Алашское дело 1930-1932 гг.

Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ» / Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. – 828 с.

16. Чуркина Н.И. Иностранческое образование в Омском Прииртышье в контексте задач имперской политики второй половины XIX – начала XX в. Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2018. № 4 (20). С. 122–129. DOI 10.25513/2312-1300.2018.4.122-129

17. Стурова М.В. Образовательная среда на территории Акмолинской и Семипалатинской областей (50–80-е гг. XIX в.) [<https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatel'naya-sreda-na-territorii-aktolinskoy-i-semipalatinskoy-oblastey-50-80-e-gg-xix-v>]. Қаралған күні: 4.05.2026.

18. Жакыпбек С., Садуақасова З. Из истории обучения казахской молодежи при царизме. // Вестник. Серия ист. – 1999. №13. –С. 54–59.

19. Лысенко Ю. А. Миссионерство Русской православной церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в.). – Барнаул, 2010. – 194 с.

20. Алғашқы. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарихынан (оқу орны бітірушілер мен оқытушыларының еңбектері мен естеліктерінен): Ғылыми-зерттеу жинағы /М.Қ. Қойгелдиев ж.б - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2013 – 184 б.

21. ҚРОМА. 503-қор, 1-тізім, 4-іс, 29 п. Дело по вопросам касающимся воспитанников семинарии: прошения, удостоверения, отзывы

22. ҚРОМА 503-қор, 1-тізім, 29-іс, 41 пп. Приложение к протоколу педагогического совета семинарии №3. 1917.

23. ҚРОМА 503-қор, 1-тізім, 28-іс, 29 п. Годовой отчет по Семипалатинской имени его ого Высочества наследника Цесаревича и Великого князя Алексея Николаевича учительской семинарии за 1916 г.

24. ҚРОМА 503-қор, 1-тізім, 1-іс, 29 п.

25. ҚРОМА 503-қор, 1-тізім, 23-іс, 29 п.

26. Қойгелдиев М. Кіріспе. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 3-том. № 2370 М. Тынышбайұлы М. Мурзин, Р. Урдабаев және басқаларды айыптау ісі. 1930-1932 жж.» / Құраст.: М.Қойгелдиев, Қ.Әлімғазин, З.Мырзатаева, Е.Чиликова. Алматы: «Kitap» баспасы, 2023. – 544 б.

27. Каленова Т. «Жүсіпбек Аймауытов: қайраткерлігі, ағартушылығы, саяси көзқарасы». Монография. – Алматы: «Эверо» баспасы, 2022. – 218 .

References:

1. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyн «Bilim keleshegi: adal azamat, kәsibi maman» takyrybyndagy tamyz konferenciasynyn plenarlyk otyrysynda soylegen sozi. [<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-bilim-keleshegi-adal-azamat-kasibi-maman-takyrybyndagy-tamyz-konferenciya-synyn-plenarlyk-otyrysynda-soylegen-sozi-1571340>] Karalghan kuni: 04.05.2026 g.

2. Alashtyn tungysh bilim ordasy – Semej: M.O. Әуезов атындағы педагогикалық колледж, 2024. / Bas redaktor: Shagankyl Aldamzharkyzy Zhanaeva. – 504 b.

3. Dalaeva T.T. Kazahi-vypuskniki Omskoj i Semipalatinskoi uchitel'skih seminarij (konec XIX – nachalo XX v.). // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. – 2025. – №3. – 48-64. <https://doi.org/10.26577/JH202511835>

4. Sadykova A.K. «Kәsibi pedagogikalық bilim beru oku oryndarynyn tarihy (XIX gasyrdyn ekinshi zhartyсы - 1917 zhyl dardagy Zhetisu zhane Syrdariya oblystarynyn mysalynda). 6D011400-Tarih mamand. filos.doktory (PhD) dәр.alu yshin dajynd. diss.

5. Gerasimova A.P. (1950) Iz istorii pedagogicheskogo obrazovaniya v Kazahstane (1872–1917 gg.): avtoref. diss.kand. ped. nauk. – Moskva. 16 s.

6. Kochurina S.A. Uchitel'skie instituty Zapadno Sibiri i ih rol' v podgotovke pedagogicheskikh kadrov (1902-1920) Avtoref.na sosisk.uch.st.k.i.n. Tomsk 2005.

7. Vojtekhevskaya M.P. Podgotovka uchitel'skih kadrov dlya nachal'nyh uchilishch v Zapadno-Sibirskom uchebnom okruge // <https://cyberleninka.ru/article/n/podgotovka-uchitelskih-kadrov-dlya-nachalnyh-uchilishch-v-zapadno-sibirskom-uchebnom-okruge>. Karalgan kuni: 6.05.2026.
8. Petrova O.V. Formirovanie seti uchitel'skih seminarij v Zapadno-Sibirskom uchebnom okruge v konce HHH-nachale HKH veka. // Vestnik TGPU. 2009. Vypusk 12.
9. Rygalova M.V. (Podgotovka uchitel'skih kadrov na territorii Stepnogo kraya i Turkestanskogo general-gubernatorstva v konce XIX – nachale XX vv. // [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2\(29\)/553.pdf](chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2(29)/553.pdf)). Karalgan kuni: 6.05.2026.
10. KROMA. 503-kor, 1-tizim, 1-is (1903 zh.), 10-is (1909 zh.), 1-is (1903 zh.)
11. KROMA. 503-kor, 1-tizim, 7-is (1906 zh.), 8-is (1906 zh.), 9-is (1907 zh.), 14-is (1911 zh.), 24-is (1915 zh.), 28-is (1916 zh.).
12. KROMA. 503-kor, 1-tizim, 3-is (1904 zh.), 12-is (1910 zh.), 18-is (1912 zh.), 19-is (1912/13 zh.), 21-is (1913 zh.), 29-is (1916 zh.), 30-is (1916 zh.)
13. Ajmauytuly ZH. «Tez olmen». // Alashorda isi. 1920-1940 zhzh. Kuzhattar men materialdar. 6-tom. «Alashorda ykimeti mysheleri men osy ustanymdagy tulgaldary zhoyu sharalary. 1933-1938 zhzh.» /Kurast.: M.Kojgeldiev, H.Abzhanov, G.Nurymbetova, Z.Myrzataeva, Zh.Ozbekov. Almaty: «Kitap», 2023. - 504 b.; KR PA. 352-kor. 1-t. (Karagandy obl.). 1093-is. 2-t. 522-523 pp. (arab grafikasyndan audarma).
14. №5763 Tergeu isi. Tarbagataj ultshyldarynyn (Alashordalyk ujymy). «Zhigit» operaciyasy. Sledstvennye materialy na Bekenaeva Kasymhana. //Alashorda isi. 1920-1940 zhzh. Kuzhattar men materialdar. 4-tom. «№2370 M.Tynyshbajuly, M. Murzin, R. Urdabaev zhane baskaldary ajyptau isi. 1930-1932 zhzh. /Kurast.: M.Kojgeldiev, K. Əlimgazinov, Z. Myrzataeva, E. Chilikova. Almaty: «Kitap press», 2023. - 448 b.
15. «Alashskoe delo 1920-1930 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU». V dvuh tomah – Almaty: TOO «Izdatel'stvo LEM», 2022, 2023. Tom pervyj: «Torgaj isi. 1922-1926 zhzh. № 78754 tergeu isi. 1927-1930 zhzh. Torgajskoe delo. 1922-1926 gg. Sledstvennoe delo № 78754. 1927-1930 gg. Sost.: M.K. Kojgeldiev (otvet. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakulova. – 984 s.; Tom vtoroj: «Alashskoe delo 1930-1932 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU» / Sost.: M.K. Kojgeldiev (otvet. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakulova. – 828 s.
16. Churkina N.I. Inorodcheskoe obrazovanie v Omskom Priirtysh'e v kontekste zadach imperskoj politiki vtoroj poloviny XIX – nachala HKH v. Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki». 2018. № 4 (20). S. 122–129. DOI 10.25513/2312-1300.2018.4.122-129
17. Sturova M.V. Obrazovatel'naya sreda na territorii Akmolinskoj i Semipalatinskoj oblastej (50–80 - e gg. XIX v.) [<https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatel'naya-sreda-na-territorii-akmolinskoy-i-semipalatinskoy-oblastey-50-80-e-gg-xix-v>]. Karalgan kuni: 2026.04.05.
18. Zhakypbek S., Sadvakasova Z. Iz istorii obucheniya kazahskoj molodezhi pri carizme. // Vestnik. Seriya ist. – 1999. №13. – S. 54-59.
19. Lysenko YU. A. Missionerstvo Russkoj pravoslavnoj cerkvi v Kazahstane (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.). – Barnaul, 2010. – 194 s.
20. Algashky. Abaj atyndagy KazUPU-niñ tarihynan (oku orny bitirushiler men okytushylarynyn enbekteri men estelikterinen): Gylymi-zertteu zhinagy/M.K. Kojgeldiev zh.b - Almaty: Abaj atyndagy KazUPU, «Ulgat» baspasy, 2013 – 184 b.
21. KROMA. 503-kor, 1-tizim, 4-is, 29 p. Delo po voprosam kasayushchimsya vospitannikov seminarii: prosheniya, udostovereniya, otzyvy
22. KROMA 503-kor, 1-tizim, 29-is, 41 pp. Prilozhenie k protokolu pedagogicheskogo sovtea seminarii №3. 1917.

23. KROMA 503-kor, 1-tizim, 28-is, 29 p. *Godovoj otchet po Semipalatinskoj imeni ego ogo Vysochestva naslednika Cesarevicha i Velikogo knyazya Alekseya Nikolaevicha uchitel'skoj seminarii za 1916 g.*

24. KROMA 503-қор, 1-tizim, 1-is, 29 p.

25. KROMA 503-қор, 1-tizim, 23-is, 29 p.

26. Koigeldiev M. *Kirispe. 1920-1940 zhzh. Kuzhattar men materialdar. 3-tom. № 2370 M. Tynyshbayuly M. Murzin, R. Urdabaev zhane baskalardy ajyptau isi. 1930-1932 zhzh.* /Kurast.: M.Kojgeldiev, K.Alimgazinov, Z.Myrzataeva, E.Chilikova. Almaty: «Kitap» baspasy, 2023. – 544 b.

27. Kalenova T. «Zhysipbek Ajmauytov: қajratkerligi, agartushylygy, sayasi kozkarasy». *Monografiya.* – Almaty: «Evero» baspasy, 2022. – 218.

FTAXP/MPHTI/IRSTI: 03.20

ӨӨЖ/УДК/UDC: 94(574):37.091.3

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.021>

Г.М. Ахметова *

¹ кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Казахстан, Усть-Каменогорск.

E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-8652-331X>

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ И. В. ЕРОФЕЕВОЙ В ПРЕПОДАВАНИИ НОВОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается источниковедческий потенциал научного наследия И.В. Ерофеевой для преподавания Новой истории Казахстана в вузе. Цель исследования — систематизировать применявшиеся исследовательницей приёмы критики и взаимной проверки разнородных источников и определить возможности их использования при изучении политической и социально-экономической истории XVIII — середины XIX века. Источниковую базу составили монографии, археографические публикации, научные статьи и коллективные издания, посвящённые эпистолярному наследию, политической биографии, кочевому хозяйству, торговле, топонимике и материальным знакам статуса и власти. В работе применены источниковедческий, историографический, историко-сравнительный и проблемно-хронологический методы, а также серийный, формулярный и просопографический анализ. Сопоставление трудов И.В. Ерофеевой выявляет последовательную процедуру работы с историческими свидетельствами: установление происхождения и формальных признаков документа, сравнение оригинала с синхронным переводом, проверку содержащихся в нём сведений по административным, топонимическим, вещественным и визуальным материалам и последующее формулирование исторического вывода. Особое значение в этой процедуре имеют синхронные переводы, печати и факсимиле, использовавшиеся при атрибуции документов, уточнении их датировки и оценке заявленного политического статуса исторических деятелей. Сопоставление разнородных свидетельств уточняет различия в трактовке покровительства и подданства, соотношение ханского титула и фактического политического влияния, связь политического авторитета с мобильностью, торговлей и доступом к ресурсам, а также сочетание династических, служебных и экономических оснований общественного статуса. Научная новизна исследования заключается в реконструкции взаимосвязанной последовательности перехода от критики источника к историческому выводу. Реконструированные по трудам И. В. Ерофеевой приёмы могут быть